

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 20 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2020

Research Article
ARAŐTIRMA MAKALEŐİ

Alfabenin İcadı ve Harflerin Kökeni

Ferruh Kahraman

Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslâm Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

ferruhkahraman@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-5104-8325>

Geliş Tarih / Received: 17.08.2020 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 15.12.2020

Özet

Bilim insanları yazının icadı konusunda farklı görüşlere sahiptir. İslâm âlimleri yazının icadı konusunda tevkiî ve beşerî olmak üzere başlıca iki görüşe sahiptir. Tevkiî olduğu görüşüne göre yazı ilk defa Yüce Allah tarafından Hz. İdrîs'e öğretilmiştir. Bu yazı da büyük ihtimalle günümüzde kullandığımız fonetik/alfabeli yazıdır. Yazının beşerî olduğunu savunan diğer İslâm âlimleri ile modern bilim insanlarının görüşü birbirleriyle örtüşmektedir. Bunlar yazının tevkiî olmadığını; aksine beşerî bir etkinlik olarak tarihsel süreç içerisinde ihtiyaçlara binaen icat edilip sürekli geliştiğini savunmaktadırlar. Modern bilimlere göre insanlar ilk önce bazı nesnelere çentik ve oyuk açarak oluşturdukları objetgraphic/madde yazısını kullanmışlardır. Sonra bu şekiller varlığın görüntüsünün çizilmesine dönüşerek pictografic adı verilen resim yazısına dönüşmüştür. Resim yazısının en güzel örneğini Eski Mısırlıların kullanmış olduğu hiyeroglifler oluşturmaktadır. Daha sonra insanlar bununla yetinmeyerek örneğini Çinlilerde gördüğümüz ideographic/fikir yazısına (geleneksel Çin yazısına) geçiş yapmışlardır. İnsanlar fikir yazısından sonra logographic/hece yazısını kullanmışlardır. Bu yazı türünde her bir resim bir heceye tekabül etmektedir. Hece yazısından sonra insanlar simgenin bir sese karşılık geldiği phonographic/ses yazısını kullanmışlardır. Ses yazı sisteminde her sesin özel bir sembolü bulunmaktadır. Sesleri temsil eden belli işaretlerden oluşan bu yazılara fonetik alfabe de denilmektedir. Günümüzde kullanılan Arap, Aramî, İbranî, Süryânî, Latin, Yunan, Hint, Gürcü ve Ermeni alfabeleri böyle bir simgeler sisteminden oluşmaktadır.

Günümüz dünyasında yazı çeşitleri içerisinde, alfabeli yazı en çok tercih edilenidir. Bu harfli yazının yanı sıra amblem, logo ve sembol olarak bazı resim, şekil ve fotoğraflar da kullanılmaktadır. Ancak amblem, logo ve sembol, yazının bir alternatifi olarak değil de sadece destekleyicisi olarak tercih edilmektedir. Önemli olan yazıdır, özellikle de alfabeli yazıdır. Bu alfabeli yazının kimler tarafından icat edildiği hâlâ tartışmalıdır. Hatta genel olarak yazının icadı konusu bile tartışılmaya devam etmektedir. Zira modern bilimlere göre yazının icadı ile alfabeli yazının icadı farklı şeylerdir. Modern bilimlerin genel kabulüne göre yazıyı ilk defa Sümerliler ve Eski Mısırlılar, alfabeyi ise her iki coğrafya ortasında kalan Fenikeliler icat etmiştir. İlk alfabe, yazının icadından çok daha sonraları Doğu Akdeniz'de Fenike Arapları tarafından icat edilen yirmi iki (22) harfli bir yazı sistemidir. Bu alfabe dünyada kullanılan tüm alfabelerin temelini oluşturmaktadır. Modern bilimin genel kabulü bu yöndedir. İslâmî ilimlerde ise yazının Yemen'de Araplar tarafından icat edilip tarih boyunca kullanıldığı bilgisi yer alır. Yirmi sekiz (28) harften oluşan bu yazıya Müsned adı verilmektedir. İbn Haldûn bu görüşü savunmakta olup alfabeli yazıyı Yemen'de Hûd kavmine kadar geri götürmektedir. Hatta Hz. İsmâil, Mekke'ye yerleştikten sonra civardaki yerliler olan Cürhümlülerden bu yazıyı öğrenmiştir. Mukaddimesinde yazının kökeni ve gelişimi konularına değinen İbn Haldûn'a göre yazı, kültürdür; medeniyet, sanat, ilim ve teknolojidir. Medeniyet, sanat, ilim ve teknoloji de hadarîlerin

özellikleridir. Bu sebeple bazılarının iddia ettiği gibi yazı, çoğunluğunu bedevilerin oluşturduğu Kuzey ve Batı Arapların icat edeceği bir sanat değildir. Kur'an'da da Yemen'de çok eskiden beri yazının kullanıldığına dair işaretler vardır. Zira Hz. Süleymân, Yemen kraliçesi Belkis'a mektup yazmış o da yazılan bu mektubu okumuştur. Tarih ve sosyoloji alanında önemli bir yere sahip olan İbn Haldûn'un yazının icadı ile ilgili bu görüşlerinin dikkate alınması gerektiğini, yazı konusunda öne çıkmış Sümer, Mısır ve Fenike isimlerinin yanında Eski Yemenlilerin de değerlendirilmesini düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Arapça, Harf, Alfabe, Müsned.

The Invention of the Alphabet and the Origins of the Letters

Scholars have different opinions on the invention of writing. Islamic scholars have two main views on the invention of writing, namely revelatory and humanistic. According to the opinion that the writing is revelatory, it was first taught to prophet Idris by Allah. This type of writing probably is the phonetic/alphabetic writing that we use today. The views of other Islamic scholars who maintain the humanistic opinion and modern scientists are in accordance. These groups say that the writing did not start with revelation; On the contrary, they argue that as a human activity, it has been invented and developed by the needs in the historical process. According to modern sciences people first used object graphic writing, which they created by notching and grooving some objects. Then these shapes were transformed into drawing the image of the being and turned into pictographic writing. The best example of pictographic writing is the hieroglyphs of Ancient Egypt. Later, people were not satisfied with this and switched to idiographic writing (traditional Chinese writing), an example of which we see in Chinese. People used logographic / syllable writing after idiographic writing. In this script, each picture corresponds to a syllable. After the syllable writing, people used phonographic writing in which the symbol corresponds to a sound. Each sound has a special symbol in phonographic writing. These writings, which consist of certain signs representing sounds, are also called phonetic alphabets. The Arabic, Aramaic, Hebrew, Syrian, Latin, Greek, Indian, Georgian, and Armenian alphabets used today consist of such a system of symbols.

In today's world, alphabet writing is the most preferred type of writing. In addition to this lettered writing, some pictures, figures, and photographs are also preferred as emblem, logo, and symbol. However, the emblem, logo, and symbol are used not as an alternative to writing, but as a supporter. What matters is writing especially alphabetic writing. It is still controversial who invented alphabetic writing. Even the invention of writing, in general, continues to be debated. For, according to modern sciences, the invention of writing and the invention of alphabet writing are different things. According to the general acceptance of modern sciences, the Sumerians and Ancient Egyptians invented writing for the first time, and the Phoenicians, who were in the middle of both geographies, invented the alphabet. The first alphabet is a 22-letter writing system invented by the Phoenician Arabs in the Eastern Mediterranean much later than the invention of writing. This alphabet forms the basis of all alphabets used in the world. This is the general acceptance of modern science. In Islamic sciences, there is the information that writing was invented by Arabs in Yemen and used throughout history. This writing, which consists of 28 letters, is called Musnad. Ibn Khaldûn defends this view and takes the alphabet writing back to the people of Hûd in Yemen. Even after İsmâil (pbuh) settled in Mecca, he learned this article from the locals of Jûrhûm. According to Ibn Khaldûn, who discussed the origin and development of writing in his Muqaddimah, writing is culture, civilization, art, science, and technology. According to him, civilization, art, science, and technology are also characteristics of city life. For this reason, writing, as some claim, is not an art to be invented by the Arabs of the North and West, the majority of which are Bedouin. There are also signs in the Quran that writing has been used in Yemen for a long time. For, Suleiman (pbuh) wrote a letter to the queen of Yemen Belkis and she read this letter. We think that these views of Ibn Khaldûn, who has an important place in the field of history and sociology, regarding the invention of writing, should be taken into consideration, and that the ancient Yemeni people should be mentioned along with the names of Sumerian, Egyptian, and Phoenician that came to the fore in writing.

Keywords: Tafsir, Arabic, Alphabet, Letters, Musned.

Atıf / Cite as

Ferruh, Kahraman. "Alfabenin İcadı ve Harflerin Kökeni". *Marife* 20/2 (2020), 759-781. <https://doi.org/10.33420/marife.695646>

Giriş

Yazının icadı ve alfabenin menşei konusunda İslâmî ilimler ile modern bilimler ihtilaf halindedir. Bu ihtilafların pek çok sebebi vardır. Ancak modern bilim insanları ile bazı İslâm âlimlerinin belli noktalarda uzlaştıkları da görülmektedir. Modern ve çağdaş bilimin genel kabulüne göre yazı, özellikle de sembolik/alfabeli yazı Fenike, Arâmî ve Nebatî yazısından Arap yazısına evrilmiştir.¹ Bir rivayete göre de alfabeli yazı Müsned/Himyerî yazısından geliştirilmiştir. Yazının Himyerî ya da Fenike bölgesinden geliştiği görüşünü pek çok İslâm âlimi de kabul etmektedir.² Böylece bazı İslâm âlimleri ile Batılı bilginler yazıyı Arap coğrafyasına, Himyerî ve Fenike gibi Arap toplumlarına dayandırmaktadırlar. Asıl problem, bir zorunluluk varmış gibi yazının belli bir ulusa hasredilmek istenmesidir. Yazı Arap coğrafyasında icat edilmiştir, ancak yazının icadını sadece Araplara, Sâmilere ve diğer bazı toplumlara hasretmek doğru değildir. Yazı, tarihin çok eski dönemlerinde ırklar oluşmadan önce günümüz uluslarının ortak ataları tarafından oluşturulmuş olabilir. Yazının Hz. İdrîs zamanında kullanıldığı ve ırkların da Hz. Nûh'dan sonra ayrılmaya başladığı düşünülürse yazının icadı tüm dünya uluslarının ortak ataları Ademî topluluk, milletler üstü ırk; yani ana akım insanlık tarafından gerçekleştirilmiştir.

İkinci bir problem de modern bilimin alfabeli yazıyı icat ettiklerini söyledikleri Fenikeliler ile Nebatîlerin Arap kavmi olduğunu söylememeleridir.³ Bu eksik anlatı, bazı müslüman müelliflerce de tekrarlanmaktadır. Bu sebeple tarih bilgisi olmayanlar, mezkûr milletlerin Araplardan farklı bir topluluk olduğunu zannetmekte ve yazının icadı ile farklı coğrafyalar, farklı milletler anlamaktadırlar. Arap yazısı Arapların komşuları ya da Himyerîler, Fenikeliler ve Nebatîler gibi başka bir Sâmî kavminden alınmıştır ifadeleri, Arabü'l-Arîbelerden olan Himyerîleri, Fenikelileri ve Nebatîleri Arap dışı tutmaktadır. Bu kavimler, genel ifadeler ile Arap unsurları dışında tutulurken diğer yandan da Mekkeliler musta'reb/melez Arap olarak kabul edilmektedir.⁴ Yani Mekkeliler hem musta'reb olarak kabul edilmekte hem de Arap ırkının merkezine oturtulmaktadır.⁵ Musta'reb Arap olan Mekkeliler Arap ırkının merkezine oturtuluyorsa Himyerîler, Fenikeliler ve Nebatîler de ihmal edilmemelidir. Zira Himyerîler, Fenikeliler ve Nebatîler öz Arap'tır ve mevcut bilgilere göre yazıyı bunlar geliştirmişlerdir. Oysa ki, modern bilim de İslâmî ilimler de yazının Arap coğrafyasında (Kuzey veya Güney'de) geliştiği ve mezkûr Arap unsurları tarafından kullanıldığı konusunda hem fikirdirler.

Yazı konusundaki bir diğer problem de Yemen'de kurulan devletlerle alakalıdır. Yazı ve Arap yazısından bahseden pek çok çalışma; Yemen'de bilinen en eski

¹ Nihat M. Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 3/276.

² Abdurrahman İbn Haldûn, *Mukaddime*, nşr. Abdüsselam eş-Şeddâdî (B.y.: Dâru'l-Beydâ Beytü'l-Fünûn ve'l-Ulûm ve'l-'Adab, 1426/2005), 2/312.

³ Çetin, "Arap", 276; Mustafa Aydın, "Arap Yazı Sistemi", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi* 10/4 (Ekim 2018), 1.

⁴ Çetin, "Arap", 273.

⁵ Çetin, "Arap", 273.

devletin Mainliler olduğunu kabul etmektedir. Ancak Yemen’de Mainlilerden çok daha önce yaşamış kavimler de bulunmaktadır. Bu sebeple bazı çalışmalarda Araplar, bâide/kadîm ve bâkiye/nesli devam edenler olmak üzere ikiye ayrılmakta; üstelik Yemen bölgesinde Hz. Hûd ve kavmi yaşamıştır ifadelerine de yer verilmektedir. Ancak nedense bu bölgede kullanılan Mûsned yazısı üzerinde pek durulmamaktadır.⁶ Yazı ve medeniyet konusundaki araştırmalar Yemen’i ihmal etmemelidir. Zira Yemen yazının icat edildiği ilk yer olabilir. Yazı konusunda yapılan bilimsel çalışmalar daha çok Sümer, Mısır ve Fenike bölgesine odaklandığı için bilimsel belge ve bulgular da bu yönde gelişmektedir. Yemen ve Mûsned yazısına ehemmiyet verilse bu bölgelerde keşfedilmeyi bekleyen çok sayıda belgeye ulaşılabilir.

Gerçekten de Yemen’de Hz. Hûd ve kavmi yaşamış dönemlerine göre ilim ve teknolojiye büyük ilerleme kaydetmiştir.⁷ Bu bilgiler bazı çalışmalar tarafından onaylanmakta; Yemen bölgesinde Âd kavmi başta olmak üzere pek çok Arap topluluğunun yaşadığı ve devlet kurduğu ifade edilmektedir. Ancak daha önceki dönemlerde Yemen’de Âd kavmin yaşadığı unutulmuş orada sadece Main, Sebe ve Himyerî devletlerinin kurulduğu belirtilmektedir.⁸ Yemen’de Main, Sebe ve Himyerîlerden önce Hz. Hûd’a kadar geriye uzanan dönemde pek çok Arap kavmi devlet kurmuştur. Bu kavimlerin pek çoğu da Mûsned adı verilen bir yazı kullanmıştır. Yemen’de olduğu gibi Kuzey Arap yarımadasında da yazıyla birlikte adı zikredilen pek çok Arap kavmi vardır. Hatta yazı denildiğinde Nebatî ve Fenikeliler gibi Arap toplumları akla gelmektedir. Bu sebeple yazı konusundan bahsedilecekse Araplar için Hicaz Arapları, Himyerî Arapları, Fenike ve Nebatî Arapları gibi terkipler kullanılmasının konunun daha anlaşılır olmasına fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Yazı konusunda bir başka mesele, Arapların/Hicazlıların kullandıkları Mûsned yazısı ile ilgilidir. Mûsned yazısı, Hz. Hûd’dan bu yana Yemen Araplarının oluşturdukları yirmi sekiz (28) harfli ve Fenike Araplarının yazısına göre daha gelişmiş ve daha mükemmel bir yazıdır.⁹ Hicaz Arapları, Fenike ve Nebatî Araplarından etkilenmiş olsa bile bu sadece yazılarını güzelleştirmek için olmalı; Mûsned yazısını tamamen terk etmek şeklinde olmamalıdır. Belki de yazı Yemenlilerden Fenikelilere geçmiştir. Zira Yemenlilerin Fenikelilerden ve yazıya katkısı olduğu söylenen Hirelilerden daha medenî olması, günümüz Arap yazısının Yemen kökenli olmasını kuvvetlendirmektedir. Yazının medeniyetle doğru orantılı olduğu düşünüldüğünde Yemenlilerin yazıyı daha önce kullandıkları söylenebilir. Nitekim İbn Haldûn da bu görüşü savunmaktadır.¹⁰ Arapça’da en önemli yazı malzemesi olan sahîfenin (ç. suhuf) Yemen lehçesine ait olması da yazının Yemen’de kullanıldığının başka bir delilidir.

Yukarıda anılanların yanında bir başka problem de, Arap harflerinin köken

⁶ Çetin, “Arap”, 273.

⁷ eş-Şuarâ 26/129.

⁸ Çetin, “Arap”, 273.

⁹ Johannes Pedersen, *The Arabic Book*, çev. Geoffrey Ferench (New Jersey: Princeton University Press, 1984), 3.

¹⁰ İbn Haldûn, *Muqaddime*, 2/312.

adı ve harf adıyla alakalıdır. Fenike alfabesindeki harflerin köken adlarının hepsi Arapçadır ve pek çoğu da Kur'ân'da köken anlamıyla birlikte kullanılmaktadır. Buna rağmen bazı çalışmalarda "ayn" harfi Arapça, Fenikece ve diğer Sâmi dillerinde "pınar" anlamına gelmekte denilip "ayn"ın kökeni Mısır hiyerogliflerindeki bir göz resminde aranmaktadır.¹¹ Oysaki "ayn ve nûn" gibi daha pek çok harf Mısır hiyerogliflerinden ziyade Kur'ân'da bizzat "ayn", "çeşme, pınar" anlamında; "nûn" da bizzat "balık" anlamında kullanılmaktadır. Bu sadece "ayn ve nûn"la sınırlı olmayıp alfabeyle köken teşkil ettiği söylenen pek çok kelime de görülmektedir.

1. Alfabenin Menşei

Alfabenin menşei konusunda modern ve çağdaş bilimlerle İslâmî ilimler farklı bakış açısına sahiptir. Modern ve çağdaş bilime göre yazının icadı alfabeden daha öncedir. Alfabe seslerin birtakım harflerle sembolleştirilmesidir ki yazıdan çok daha sonra icat edilmiştir. Bir sese karşılık gelen harflerin ve alfabenin icadı yazının icadından daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir.

Modern ve çağdaş bilimlerin genel olarak evrimi kabul ettiği için yazı konusunda da evrimsel bir bakış açısına sahiptir. İnsanlar tarihin ilk dönemlerinde duygu ve düşüncelerini birtakım nesnelere ya da bu nesnelere üzerinde tasarruf yaparak kayıt altına almışlardır. Örneğin insanlar bir şeyin sayısını ip gibi esnek nesnelere düğüm atarak ya da taş gibi sert cisimlere belli oyuk oluşturarak kayıt altına almışlardır. İlk dönem insanların belli nesnelere oyuk açması, çentik atması ve ip gibi esnek nesnelere de düğümler atması modern ve çağdaş bilim adamlarına göre yazının ilk örnekleri olarak kabul edilmekte ve objetgraphic/madde yazısı olarak adlandırılmaktadır. Madde yazısından sonra insanlar duygu ve düşüncelerini mağaralara veya düz yüzeylere resim yaparak aktarmaya başlamışlardır. İnsanların amaçlarını bir şeyin resmini çizerek anlattıkları bu yazı türüne pictographic/resim yazısı denir. Resim yazısı bir varlığın şeklinin aslına yakın olarak bir yere çizilmesi sonucu oluşturulmuştur. Ancak zamanla salt resimler yetersiz kalmış; insanlar bu resimlere belli kavramlar yükleyerek ideographic/fikir yazısını oluşturmuşlardır. Resim yazısında ayak resmi sadece ayağı karşılarken fikir yazısında ayak; ayağın yanı sıra yürümeyi, hareketi ve canlılığı da karşılamaktadır. Aynı şekilde bir çember resmi; hem güneş hem de gündüz anlamına gelmektedir. Fikir yazısının en güzel örneklerine Mısır, Hitit, Maya ve Aztek kitabelerinde rastlanır.¹²

Fikir yazısından sonra insanoğlu, resimsel hece yazısını kullanmıştır. Resimsel hece yazısına Çin ve Japon yazıları örnek verilebilir. Bu yazı türünde resimler farklı heceler anlamına gelmekte olup logographic/hece yazısı olarak adlandırılmaktadır. Yazı konusunda son aşama ise her sese karşılık bir simgenin kullanıldığı phonographic/ses yazısıdır. Sesli yazı sisteminde sembollere harf denilmekte; her ses, bir simgeyle ya da şekille gösterilmektedir.¹³ Sümerlerin çivi yazısı ise Arap

¹¹ İsmail Durmuş, "Harf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/158.

¹² Durmuş, "Harf", 16/158.

¹³ Durmuş, "Harf", 16/158.

alfabesine en yakın yazı çeşididir denilebilir. Zira Sümerlerin çivi yazısındaki işaretlerin her biri Arapça'da olduğu gibi bir heceye karşılık gelmekte ve yan yana yazılması ile de sözcükler oluşmaktadır.¹⁴

2. Harfler

Harfler bir kelimenin en küçük yapı taşlarıdır. Harfler heceyi, heceler kelimeyi, kelimeler de cümleleri oluşturmaktadır. Bu sebeple iletişimin temelini ve başlangıç noktasını harfler oluşturmaktadır. Harfler olmadan hece olmayacağı için kelimeler ve cümleler de oluşamayacaktır. Sözlüklerde harf, "kenar, kıyı, taraf, uç, bir tarafa meyletmek ve bir yöne sapmak," olarak tanımlanmaktadır.¹⁵ Çoğul formu hurûf, hiref ve ahurf¹⁶ şeklinde gelen harf, Kur'ân'da "pek çok yön arasından sadece bir yön" anlamında kullanılmıştır.¹⁷ Hadîslerde harf, sözlük anlamı ve Kur'ân'daki kullanımının yanı sıra lehçe ve kırâat manâsında da kullanılmıştır.¹⁸ Zira lehçe bir dilin çok yönlerinden sadece bir yön iken kırâat de Kur'ân'ı okuma yönlerinden sadece bir yöndür. İstilahî anlamda ise harf, "bir sözcüğü oluşturan işaretlere, simgelere, seslere veya şekillere" denilir. Zira harfler sözcüklerin yapı taşları, ses veya şekillerin karşılığıdır. Harfler bir dilin en küçük temel taşları, başlangıcı, başlangıç tarafı ve kenarıdır.¹⁹

İslâm literatüründe harf kelimesi, müfred/yalın kullanımları dışında "hurûfu'l-mebânî", "hurûfu'l-hicâ" ve "hurûfu'l-mu'cem" terkipleriyle de kullanılmaktadır. "Hurûfu'l-mebânî" harflerin kelime oluşturma yönüne; "hurûfu'l-hicâ" kendilerinin bağımsız hece oluşturma yönüne; "hurûfu'l-mu'cem" ise bazılarının noktalı olması ve noktayla birbirinden ayrılması anlamında kullanılmaktadır.²⁰ Bu kullanımların hepsinde de bir dildeki seslerin karşılığı olan simgeler/semboller/fonemler kastedilmektedir.

Harfler, dildeki veya konuşmadaki seslerin birtakım sembollerle kayda geçirilmesi, yazıyla gösterilmesidir. Her harfin *adı, sesi, sembolü ve köken adı* olmak üzere başlıca dört yönü vardır. Örneğin *fâ* bir harf adı; *f* sesi; *f/ف* sembolü; *fû/ağız/ف* kelimesi de "*f*" harfinin köken adıdır. Farâbî gibi İslâm filozofları dil bahsinde harflere de yer vermişler ancak daha çok harflerin mahreç ve sesleri üzerinde durmuşlardır. Bu sebeple Farâbî "harfleri, belli mahreçleri olan ve kendilerine has sıfatları olan sesler" olarak tanımlamıştır.²¹ Farâbî örneğinde görüldüğü gibi klasik İslâm âlimlerinin pek çoğu harfler ve harflerin menşei konusuna girmemiş-

¹⁴ Handan Üstündağ vd., *Uygurluk Tarihi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 38.

¹⁵ Mecdüddîn Feyrûzabâdî, *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1987), 1032, 1033; Muhammed b. Ebî Bekir Râzî, *Muḥtaşaru's-şîḥaḥ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabiyye, ts.), 131.

¹⁶ Luviş Rızkullah Yesûî, *el-Müncid fi'l-lüḡa ve'l-a'lâm* (Beyrût: Dâru'l-Meşriḳ, 1992), 126; Alican Dağdeviren, "Kur'ân Kırâatinin Ana Dinamiği: Harfler", *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (Haziran, 2008), 48; Ramazan Yazççek, "Bilgi Değeri Açısından Cefr ve Ebced- Harfler ve Rakamlar Metafizigi-", *Milal ve Niḫal* 17/1 (Haziran 2004), 86.

¹⁷ el-Hacc 22/11.

¹⁸ Muhammed b. İsmail Buḫârî, *Şaḫîḥ* (B.y.: Dâru Tavḫî'n-Necât, 1422/2001), "Fezâilü'l-Kur'ân" 3, 5.

¹⁹ Kalkaşendî, *Şubḫu'l-A'sa*, 3/22.

²⁰ Kalkaşendî, *Şubḫu'l-A'sa*, 3/22.

²¹ Muhammaed b. Tarhan Farâbî, *Kitâbü'l-ḫurûf* (Beyrût: Dâru'l-Meşriḳ, 1411/1990), 28.

ler; harflerden ziyade harflerin mahreçleri ve yazının icadı ile ilgilenmişlerdir. Bu sebeple İslâm âlimleri meseleye yazı açısından yaklaşmışlar ve yazının da tevkîfi/ilâhî bildirim olduğunu savunmuşlardır.²² Modern ve çağdaş bilim ise, akıl ve ampirik/görgül bilgiye dayandığı için yazı konusuna birtakım tarihi belge ve bulgulara göre yaklaşmışlardır. Dinî verilerin pek önem taşımadığı modern ve çağdaş bilim paradigmalarında yazının tevkîfi olarak değerlendirilmesi mümkün olmamıştır. Modern ve çağdaş bilim varlığa ve insana evrimsel olarak yaklaştığı gibi yazı konusuna da evrimsel yaklaşmıştır. Bu evrimsel yaklaşım içerisinde harflerin icadı yazıdan daha sonradır.²³

Yazı konusunda genel bir kabul olsa da yazı ve alfabenin menşei hâlâ tartışmalı bir konudur. İslâm'a göre yazının insanlar tarafından kademeli olarak geliştirilmesi mümkün olduğu gibi Yüce Allah tarafından bir peygamber vasıtasıyla insanlara öğretilmiş olması da mümkündür.²⁴ Diğer yandan yazı, mevcut modern ve çağdaş bilimin kabul ettiği madde yazısı, resim yazısı ve fikir yazısı gibi değişik aşamalardan geçmemiş de olabilir. Hatta pek çok çağdaş bilim insanının savunduğu gibi yazının kaynağı Sümer çivi yazısı ile Mısır hiyerogliflerine de dayanmayabilir.²⁵ Birkaç kitabede hiyerogliflerin Arap yazısı ve Grek yazısıyla beraber çizilmesi onların yazı olmasını şüpheli hale getirmektedir.²⁶ Bir kitabede yazının yanında bazı resimlerin olması onların yazı olduğu anlamına gelmemelidir. Zira insanlar yazının icadından sonralar da yazıyla beraber şekilleri, tarihin her döneminde kullanmışlar hatta günümüzde de sık bir şekilde kullanmaktadırlar. Örneğin Tevrât ve İncil gibi kutsal kitaplar yazılı olmasına rağmen pek çok Hıristiyan öğretisi, ikon ve fresk adı verilen resimlerle de anlatılmıştır. Aynı şekilde Osmanlı döneminde yazıyla beraber minyatür adı verilen resimsel bir iletişim dahi kullanılmıştır. Hatta günümüzde kimliklerde yazıyla beraber insanların fotoğrafı da kullanılmaktadır. Modern ve çağdaş bilimin iddia ettiği gibi her resim bir yazı mıdır değil midir konusu hâlâ tartışmalıdır.²⁷ Günümüzde pek çok kurum ya da ticarî işletmeler tabelalarında yazıyla birlikte resimler de kullanılmaktadır. Böylece müşterilerinin dikkatlerini çekmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle bir kitabede yazı ile birlikte bazı resim-

²² İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1413/1992); İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâse (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1402/1981); İshak b. Ca'fer Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrût: Dâru Şadr, ts.); İbn Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1987); İbrâhîm en-Nisabûrî Sa'lebî, *el-Kaşasu'l-enbiyâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985); Şehredar b. Şuriyye Deylemî, *el-Firdevsü'l-aḥbâr*, thk. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986); İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîḫ* (Beyrût: Dâru Şadr 1485/1965); Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrût: Dâru'l-Maârif, 1402/1981).

²³ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümerde Başlar*, çev. Hamide Kayukan (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 1999), 445; Georges Jean, *Yazı İnsanlığın Belleği* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 13; Nuray Yıldız, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 22; E. Akurgal, *Ancient Civilizations And Ruins of Turkey* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978), 5.

²⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 21/233; Muhammed b. Ahmed Nişancızade, *Mir'ât-ı Kâinât*, nşr. A. Faruk Meyan (İstanbul: Berekât Yayınları, 1987), 1/124-128; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâmda Düşünce ve Hayat* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 151, 152; M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 79, 80.

²⁵ Ekrem Memiş, *Eski Çağda Türkler* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2002), 54.

²⁶ Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik Astronomi ve Tıp* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982), 4.

²⁷ Durmuş, "Harf", 16/158.

lerin kullanılması “o resimlerin yazı anlamına geleceği görüşü” her zaman gerçeği yansıtmayacaktır.

Modern ve çağdaş bilim insanları, yazının tarihî süreç içerisinde ilim ve teknolojinin gelişimiyle birlikte resimlerden evrilerek icat edildiğini belirtirler.²⁸ İslâm’a göre Hz. Âdem özel bir canlı olarak yaratılmıştır. Sonra dünyaya birtakım nimetlerle belli bir amaç için gönderilmiştir.²⁹ Modern bilimin iddia ettiği gibi insanoğlu, Hominidler ve Neandertallerden gelişme bir canlı değildir.³⁰ İnsanoğlu, tarihe bir peygamber ve vahiyle başlamıştır. Bu vahiy zinciri de sürekli devam etmiş, peygamberler insanlara manevî alanda olduğu gibi maddî alanda da rehberlik yapmıştır. Örneğin tarihin başlangıcı denilebilecek bir dönemde Hz. Nûh, tufana dayanacak sağlam ve mukavemetli bir gemi inşa etmiştir.³¹ Eğer bu gemi âyetin ifadesiyle ilâhî bir projeye göre yapılmasa idi tufana dayanması mümkün olmazdı.³² İslâm’a göre ilkçağlarda Hz. Nûh, mükemmel bir gemi inşa ederken modern bilime göre ise insanlar o dönemlerde mağara ve ağaç kovuklarında ilkel bir hayat yaşayıp avcı-toplayıcı olarak yaşamaktadır.

Tarihin ilk dönemlerinde Hz. Nûh’un inşa ettiği bu gemi, basit bir şey olarak değerlendirilmemelidir. Zira geminin çok şiddetli bir tufana dayanması kadar bu geminin inşasındaki proje, ustalık ve işçilik de çok önemlidir. Zira Hz. Nûh, bu gemiyi inşa ederken basit de olsa bir hesap yapmalı ve belli bir ölçü kullanmalıdır. Yine Hz. Nûh’un gemisi için âyette “sana’a” fiilinin kullanılması da ayrıca manidardır.³³ Zira “sana’a” fiili belli bir yetenek, hesap, kitap ve geometri bilgisi gerektirir ki “amele” fiilinden bu özellikleri dolayısıyla ayrılır.³⁴ Hz. Nûh’un inşa ettiği bu mükemmel gemi, Ebû Zer’in (ö. 32/653) (r.a.) yazıyı Hz. Âdem’e dayandırdığı rivayetini akla getirmektedir. Rivayete göre yazı, Arap harfleriyle ve tevkîfî olarak Yüce Allah tarafından Hz. Âdem’e öğretilmiştir.³⁵ Bunun sonucunda O’na sahifeler verilmiştir.³⁶ Ebû Zer’e (r.a.) göre yazı ilk insandan beri vardır ki Hz. Âdem’e 50; Hz. Şît’e 30; Hz. İdrîs’e ve Hz. İbrâhim’e 10’ar sahife verilmiştir.³⁷ Konuyla ilgi başka bir rivayette de peygamberlere yüz (100) sahife ve dört (4) kutsal kitap verildiğinden bahsedilir.³⁸ Bu nedenle başta Kalkaşendî ve Ceşiyarî olmak üzere bazı İslâm

²⁸ Durmuş, “Harf”, 16/158.

²⁹ Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 79, 80.

³⁰ Süavi Aydın - Yılmaz S. Erdal, *Antropoloji* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012), 119.

³¹ Hûd 11/40.

³² Hûd 11/40.

³³ Hûd 11/37.

³⁴ Ragıb el-İsfehânî, *Müfredâtü fi garibi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 286, 287.

³⁵ Ebu'l-Abbâs Kalkaşendî, *Şubhu'l-A'sâ fi şımaati'l-inşâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987), 3/7.

³⁶ Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1407/1987), 2/115; 4: 741; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/137; Ali b. Muhamed Mâverdî, *Tefsîru Mâverdî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 6/256; Celaluddin Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/489; Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-meânî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 15/141-142.

³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/137; Mâverdî, *Tefsîru Mâverdî*, 6/256; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/489; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 15/141-142.

³⁸ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/489.

âlimleri yazının ilk insanla beraber kullanıldığına vurgu yaparlar.³⁹ Diğer bazı İslâm âlimleri ise “Kalemlerle yazıyı ilk defa İdrîs yazmıştır” rivayetini hadîs kabul ederek yazının Hz. İdrîs tarafından icat edildiğini belirtirler.⁴⁰

Hız. İdrîs, Hız. Nûh’tan daha önce yaşamış bir peygamberdir. Bu nedenle yazı ilk defa Hız. İdrîs tarafından icat edilip kullanılmışsa Hız. Nûh’un gemisinin inşası daha kolay anlaşılacaktır. Zira Hız. Nûh tarafından inşa edilen bu gemide belli ölçüde hesaplamaların yapılması gerekir. Zira tahtaların kesilmesi, geometrik şekillerin ayarlanması, ilgili yerlere yerleştirilmesi ve çakılması akla sayı ve rakamları getirmektedir. Bu sebeple Hız. Nûh döneminde basit de olsa sayı sistemi ile belli seviyede ölçü aletlerinin olması muhtemeldir. Hız. İdrîs de tufandan önce yaşadığına göre Hız. Nûh, gemi inşasında İdrîs peygamberin (a.s.) kullandığı harflerden/sayılarından ve daha önceki bilimsel verilerden yararlanmış olabilir. Eskiden harfler aynı zamanda sayı olarak da kullanılmaktadır. Arap harflerinin bir sayı değerinin olması ve Roma harflerinin de aynı zamanda rakam olarak kullanılması, rakamların harflerden oluşmasına en güzel örneklerdir. Cifr/Ebcad hesabına göre yirmi sekiz (28) Arap harfinin ilk 9’u birler; ikinci 9’u onlar; 9’u da yüzler basamağını oluşturmaktadır; sonuncu harf ise bin (1000) sayısını ifade etmektedir. Eğer yazı ilk defa Hız. Âdem veya Hız. İdrîs tarafından kullanılmış ise Hız. Nûh’un bu verileri kullandığı söylenebilir.

Kur’ân’dan anlaşıldığına göre Hız. Nûh, ilk çağlarda mükemmel bir gemi yapmıştır. Ancak günümüzde sal ve sandal tarzı su araçları hâlâ vardır. Bu gerçekten yola çıkarak, sal ve sandallara bakarak geminin daha sonraki dönemlerde bunlardan geliştirildiğini iddia etmek Kur’ân’a ters düşmektedir. Çünkü Kur’ân, açık bir şekilde, tufana karşı sağlam bir geminin inşasından bahsetmektedir. Gemi örneğinde olduğu yazı da tarihin ilk dönemlerinde ihtiyaca binaen Hız. İdrîs’e öğretilmiş olabilir. Nasıl ki Hız. Nûh’un mükemmel gemisinden sonra basit gemiler yapılmışsa Hız. İdrîs’ten sonra da harfli yazıdan sonra resim ya da çivi yazısı kullanılmış olabilir. Başta kimliklerimiz olmak üzere günümüz resmi evrakların tümünde yazının yanı sıra fotoğraflar da kullanılmaktadır. Bu sebeple tarihi bulgular arasında yazı ile alakalı birtakım resim ve şekillerin yer alması, yazının resimlerden ve hiyeroglif şekillerden geliştiği anlamına gelmemelidir. Yazının bizzat Yüce Allah tarafından öğretileceği ihtimali de dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.⁴¹

Rivayetlere göre Hız. İdrîs, yazının yanı sıra elbise dikmiş, hesap işleriyle ve yıldız ilmiyle uğraşmıştır.⁴² Elbise dikmek, hesap ve yıldız ilimleriyle de uğraşmak Hız. İdrîs döneminde harfler ve rakamların olduğunu akla getirmektedir. Hız. Nûh döneminden sonra rakamları, sayıları, hesabı ve geometriyi hatırlatan başka bir

³⁹ Kalkaşendî, *Şubhu’l-Aşâ fi şnaati’l-inşâ*, 3/7; Muhammed Ceşiyârî, *el-Vüzerâ ve’l-küttâb* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1980), 2.

⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî* (Beyrût: Dâru’l-ma’rife, 1409/1989), 6/375; Ebu’l-Abbas Kastalânî, *İrşâdü’s-sârî* (Beyrût: Dâru’l-fikr, 1410/1990), 7/286; İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü’l-hafî* (Beyrût: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, 1351/1932), 1/267.

⁴¹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/233; İbnü’l-Esîr, *Kâmil fi’t-târîh*, 1/54; Nişancızade, *Mir’ât-ı Kâinât*, 1/124-128; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâmda Düşünce ve Hayat*, 151, 152; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 79, 80.

⁴² Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/233; İbnü’l-Esîr, *Kâmil fi’t-târîh*, 1/54; Nişancızade, *Mir’ât-ı Kâinât*, 1/124-128; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâmda Düşünce ve Hayat*, 151, 152; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 79, 80.

medenî gelişme ise Hûd kavminin yaptığı evler ve saraylardır. Zira günümüze kadar ulaşan Âd kavmi kalıntılarında bakıldığında onlardan geri kalan eserlerin rastgele ve göz kararıyla yapılmadığı anlaşılmaktadır. Arap yarımadasında Hz. Hûd döneminden itibaren ciddi anlamda medenî gelişmeler olmuştur. Kur'ân, geçmiş kavimlerden bahsederken Âd kavmini özellikle bağ, bahçe, evler ve binalarıyla birlikte zikreder.⁴³ Bu sebeple İbn Haldûn, yazıyla medeniyet arasında bağlantı kurarak yazının Hz. Hûd döneminde kullanıldığını Himyerîler tarafından geliştirildiğini belirtmiştir.⁴⁴ İbn Haldûn'a göre Âd kavminin helak olmasından sonra onların bakiyeleri olan Semûd kavmiyle beraber yazı Arap yarımadasının batı, kuzey bölgeleri ile dünyanın diğer milletlerine geçmiştir. İbn Haldûn bu görüşünde isabetli görülmektedir ki geçmişte ve günümüzde Sâmîlerin Latinlerin, Greklerin, Göktürklerin, Soğdların, Slavların kısaca tüm dünyada kullanılan harflerin ismi Arapçadır.⁴⁵

Modern ve çağdaş bilim insanlarının geneline göre yazının kökeni tartışmalı olsa da alfabenin kökeni Fenikelilere dayanmaktadır. Ancak bu görüş bazı dilciler tarafından eleştirilmekte, alfabenin Fenikelilerden önce Sinâ Arapları tarafından kullanıldığını belirtmektedirler.⁴⁶ Yazının Sinâ'da kullanılmasına Hz. Mûsâ'ya Tûr'da verilen levhalar da örnek olarak verilebilir.⁴⁷ Hz. Mûsâ'ya Tûr'da yazılı vahiylerin verilmesi onun da yazıyı bildiği ve yazı malzemesi olarak da tabletleri kullandıkları anlaşılmaktadır. Ancak Hz. Mûsâ'nın yazıyı nerede öğrendiği ise kesin olarak bilinmemektedir. Malum olduğu üzere Hz. Mûsâ'nın çocukluğu Mısır'da, gençliği Medyen'de geçmiştir. Âyetin ifadesiyle de Sinâ'da kendisine levhalar verilmiştir. Kısacası onun yaşadığı coğrafyalarda yazının kullanıldığı kesindir ancak kaynağı tartışmalıdır. Bu sebeple alfabenin kökenini Fenikelilere dayandırmak konusunda da dikkatli olunmalıdır.

Günümüz araştırmacılarının alfabenin Fenikelilere dayandırmalarının başlıca iki sebebi olduğu düşünülmektedir. Birincisi Fenike'nin sahil devleti olması dolayısıyla pek çok milletin yazıyı onlardan deniz yoluyla alması; ikincisi ise Fenike ve çevresinde yazı ile alakalı bazı materyallerin okunabilmesidir. Yeni bulunacak olan belgeler sayesinde yazı ile ilgili bilgilerin değişmesi her zaman için muhtemeldir. Örneğin bunun benzeri kentleşme konusunda yaşanmıştır. Pek çok bilim insanı Childe'ı otorite kabul ederek kentleşme tarihini M.Ö. 3000'ler olarak kabul etmiştir.⁴⁸ Ancak bu tarih Göbeklitepe ile birlikte M.Ö. 10.000'lere (G.Ö. 12.000) kadar götürülmüştür. Yine Himyerî yazısından bahsedilirken M.Ö. 700'lü yıllar telaffuz edilmektedir. Ancak Kur'ân'da Himyerîlerden önce kurulmuş bir devlet olan Sebeiler döneminde yazının kullanıldığı bildirilmektedir.⁴⁹ Kısacası Kur'ânî bilgiler göz ardı edilip sadece bilimsel bilgi ve bulgulara göre hareket edildiği takdirde bazı eksik sonuçlara ulaşılması ihtimal dâhilindedir. Bu eksik sonuçlar, kentlerin doğu-

⁴³ eş-Şuarâ 26/128-134.

⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/312.

⁴⁵ Durmuş, "Harf", 16/160.

⁴⁶ Aydın, "Arap Yazı Sistemi", 4.

⁴⁷ el-A'râf, 7/145, 150, 154.

⁴⁸ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan* (İstanbul: Varlık Yayınları, 1986), 146.

⁴⁹ en-Neml 27/29.

şuyla ilgili çalışmalarda da görülmüştür. Şanlıurfa'dan önce ilk insanlara ait yerleşim yerleri için hep farklı yerler üzerinde durulmuş; ilk yerleşim yerleri tarım nedeniyle açıklanmıştır. Ancak Şanlıurfa'da Göbeklitepe ve Karahantepe gibi ilk çağ yerleşim yerleri keşfedildikten sonra tarihin hem seyri hem de açıklaması değişmiştir. Daha önceden insanlığın neolitik dönemde (yeni taş veya cıvalı taş çağı) son birkaç bin yıl içerisinde tarıma bağlı olarak yerleşik hayata geçtiği belirtilirken şimdi Göbeklitepe'yle birlikte bu rakam on iki bin yıla çıkartılmış; ilk çağlarda insanların ilkel olmadıkları anlaşılmış; gelişmiş aletlerle taşları yonttukları tespit edilmiş; yerleşmenin asıl sebebinin tarım olmadığı ortaya çıkmış; daha da ötesi İslâm âlimlerinin savunduğu tez olan şehirlerin mabet etrafından teşekkül ettiği görüşü tasdik olunmuştur. Bu tasdik belki postmodern bilim tarafından da Kâbe'nin ilk mabet ve Mekke'nin de onun etrafında kurulmuş ilk kent olduğunun kabulüne varacaktır. Zira Kurân'ın ifadesiyle yeryüzünde yapılan ilk mabet Kâbe'dir.⁵⁰ Mekke de Kentlerin Anası/Ümmü'l-Kurâ'dır.⁵¹ Aynı bilimsel gerçek Yemen konusunda da karşımıza çıkabilir. Modern bilimler üzerinde pek durmasa da insanlığın menşei konusunda Yemen bölgesi de önemlidir. Zira müfessirler Hûd ve kavmini anlatan kıssaların tefsirinde Yemen'e ayrı bir vurgu yaparlar.

3. Harf Çeşitleri

Modern ve çağdaş bilimin genel kabulüne göre günümüz dünyasının kullandığı harflerinin kökeni, Batı Araplarından Fenikelilere/Ken'ânîlere dayanır. Fenikeliler insanoğlunun sınırlı sayıda ses çıkardığını ve kullandığını fark etmişlerdir.⁵² O günün şartlarına göre bu sesler yirmi iki (22)'dir. Fenikeliler bu yirmi iki (22) sesi; çok sık kullandıkları yirmi iki (22) kelimenin ilk harfini kodlayarak ve kelimenin karşılığı olan varlığın basit resmini çizerek oluşturmuştur. Örneğin o dönemde "öküz" anlamına gelen "elf" sözcüğünün ilk harfinden "l/elif" harfi; Batı dillerindeki şekliyle "A/a" harfi oluşturulmuştur. "A" harfi ses olarak elf/alf'ın ilk sesinden, şekil olarak ise öküz başından esinlenilmiştir. "A" harfine tersinden bakıldığında türediği varlık olan boynuzlu öküz başını andırmaktadır.

Sembolik alfabeyi Fenikelerin icat ettiğini kabul edenlere göre yazı, resim yazısı/pictographic; fikir yazısı/ideographic ve hece yazısı/logographic gibi çeşitli aşamalar geçirmiştir. Bu yazı türleri resim ve değişik şekillere dayandığı için varlık kadar, hayaller kadar şekiller çizmeyi gerektirmektedir. Bu şekiller de insanoğlunu kesrete götürdüğü gibi çoğu zaman da kesin ve sabit bir anlam ifade etmemektedir. Oysa insanoğlu sadece belli sesler çıkarmaktadır. Eğer bu sesler belli sembollerle kodlarsa o zaman tüm sözcükler, bu sembollerle yazıya dökülebilecek ve somutlaştırılacaktır. Mesela insanlar, günümüzde nasıl sadece 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 ve 9 rakamlarıyla sınırsız sayı üretebiliyorsa aynı şekilde de belirli işaretlerle sınırsız kelime üretebileceklerdir. Netice de Fenikelilerin düşündüğü gibi olmuş yirmi iki (22) işaretle dildeki tüm lafızlar sembolik olarak kodlanmıştır. Fenikelilerden son-

⁵⁰ Âl-i İmrân 3/96.

⁵¹ el-En'âm 6/92.

⁵² Durmuş, "Harf", 16/160.

ra her millet Fenike alfabesi üzerinde tasarruf yaparak Arap, İbrânî, Arâmî, Gök-türk, Soğd, Grek, Latin, Kril, Ermeni ve Gürcü gibi kendi adlarıyla anılan alfabeler oluşturmuşlardır.⁵³ Ancak dönemden döneme her millet alfabelerindeki bazı seslerde değişiklikler yapmış; bazı harfleri elifbâ'dan çıkartırlarken bazı harfleri de alfabelerine eklemiştir.

4. Harflerinin Kökeni

Harflerin kökeni, yazının icadıyla alakalıdır. Yazının icadını ilâhî bir teyitle oluşturulduğunu kabul edenler görüşlerini “Hz. Âdem’de öğretilen isimlerin”,⁵⁴ “dillerin ve renklerin farklılığı”⁵⁵nin ifade edildiği âyetler ile Ebû Zer el-Gıfârî’den (r.a.) gelen bir rivayete dayandırırlar.⁵⁶ Yazı tevkifi olarak öğretilmişse doğal olarak harfler de ilâhî bir teyitle öğretilmiş olmaktadır.

Yazının beşerî bir kazanım olduğunu kabul eden dilcilere göre ise harfler, insanlar tarafından icat edilmiştir. Harfler ya bir kişi ya bir topluluk ya da hiyeroglif gibi başka bir yazı çeşidinden esinlenerek icat edilmiştir.⁵⁷ Harflerin salt insan ürünü olduğunu savunan üçüncü görüş ise, kendi arasında ihtilaf etmiştir. İbn Haldûn’a göre harfli yazı, Himyerîler tarafından geliştirilmiştir. Yazı buradan Hire bölgesine intikal etmiş, ekonomik, kültürel ve ticarî faaliyetlerle de Hicaz’a ulaşmıştır. İbn Haldûn, yazının Himyerîler tarafından geliştirildiğini hem tarihî hem de sosyolojik delillerle açıklar. Yazı bir sanattır, medeniyet, yerleşme ve şehirleşmenin bir sonucu olarak ilk defa hadârîler tarafından kullanılmıştır. Ona göre -bazı kimselerin iddia ettikleri gibi- yazıyı Irakta/Hire’de bedevî bir yaşam süren İyad kabilesinin geliştirmesi mümkün değildir. Bedevî bir kavmin yazı icat edip kullanması olanaksızdır.⁵⁸ İbn Haldûn, yazının Yemen’de geliştirildiği konusundaki delilini sosyolojik ve tarihî verilerin yanı sıra İbn Abbas’tan (r.a.) nakledilen bir rivayetle de destekler. Bu rivayete göre yazı, Yemen’de Hz. Hûd dönemine kadar uzanmaktadır.⁵⁹ Cevad Ali ise yazıyı Yemen’de kurulmuş olan Mainlere nispet etmektedir. Mainler Sebe ve Himyerîlerden daha önce Yemen’de kurulmuş bir devlettir.⁶⁰

Âd kavmi ve onların bakiyelerinden sonra Yemen’de Mainler, Sebeliler ve Himyerîler gibi güçlü devletler kurulmuştur. Bunlar içerisinde Sebelilerin yazıyı kullandığına dair Kur’ân’î bilgiler vardır. Bu bilgilere göre Yemen’de yazının Himyerîlerden daha önce kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sebelilerin yazıyı kullanmalarını yazının kendilerinden daha önce icat edildiği anlamına gelmektedir. Bu neden-

⁵³ Durmuş, “Harf”, 16/158.

⁵⁴ el-Bakara 2/31.

⁵⁵ er-Rûm 30/22.

⁵⁶ Kalkaşendî, *Şubhu’l-A’sâ fi şnaati’l-inşâ*, 3/7; Kemal Tuzcu, “İslâmiyetten Önce Arap Yazısı”, *Firat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkezi* (Mayıs 2009), 208.

⁵⁷ Mehmet Emin Maşalı, “İbn Haldûn’un Gözüyle Muşhaf İmlâsı”, *Usûl: İslâm Araştırmaları* 22/2 (Aralık 2014), 9; bk. Kemal Tuzcu, “Arap Yazısının Ortaya Çıkışı I”, *Nuşha* (Haziran 2001), 1/2.

⁵⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/314.

⁵⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/313, 314.

⁶⁰ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târihi’l-Arab kable’l-İslâm*, 8/194.

le Cevad Ali'nin iddiasında haklı olduğu görülmektedir.⁶¹ Mekân konusunda da Cevad Ali ile İbn Haldûn'un görüşleri birbiriyle örtüşmektedir.⁶²

Kur'ân'a göre yazı Yemen'de Sebe devleti döneminde kullanılmaktadır. Âyetlerdeki ifadeye göre bir kraliçe tarafından yönetilen bu devletin varlığını Hz. Süleymân, adı Hüdhüd olan bir kuştan öğrenmiştir.⁶³ Sebeliler ilâhî bir dinden habersiz olup güneşe tapmaktadırlar.⁶⁴ Hz. Süleymân, bu devletin yöneticisine besmele ile başlayan bir mektup göndermiş, onları tevhide davet etmiştir.⁶⁵ Hz. Süleymân, Sebelilerin varlığından geç haberdar olsa da yazıyı kullandıklarından haberdardır ki onlara mektup yazma yolunu tercih etmiştir. Bir de âyetteki mektubun "kitap" lafzıyla ifade edilmesi çok dikkat çekicidir ki kitap; hacimce daha geniş yazılar ve suhufa göre daha korunaklı yazılar için kullanılır. Bir metnin malzemesi değişse bile kitap lafzının kapsamı içerisindeki hacim genişliği ile muhafaza edilme özelliği devam eder. Örneğin papirüs kitap, papirüslerin birbirine yapıştırılarak hem uzunluğunun hem de yaprak sayısının artırılmasıyla elde edilir.⁶⁶ Parşömen kitap/kodeks ise pek çok sayıda derilerin birbirine iliştirilmesiyle elde edilir.⁶⁷ İster papirüs isterse parşömen isterse de başka bir malzeme olsun hacmi geniş, yazılı ve korunaklı metinlere kitap denilmektedir.⁶⁸ Buna göre kitap; aynı zamanda taş, kaya, tablet, bronz ve demir gibi malzemelere yazılan yazılardır.⁶⁹

Kur'ân'da Sebe kıssasından anlaşıldığına göre yazı Yemen'de Sebeliler döneminde kullanılmaktadır. Tarihsel olarak da Sebeliler Himyerîlerden daha öncedir. Ancak bazı bilim adamları, yazıyı Himyere dayandırdığı için İbn Haldûn'u eleştirmektedirler. Onlara göre İbn Haldûn, Himyer yazısını Lihyanî, Safevî ve Semûdî yazıyla birlikte değerlendirerek büyük hata yapmıştır. Örneğin bunlar arasında yer alan İbn Nedim (385/995) Arap harfleri ile Himyer harflerinin farklı olduğunu düşünenlerdendir.⁷⁰ Bu nedenle İbn Haldûn'u eleştirmektedirler.

Harfler, mukatta harfleri bağlamında tefsirde de ele alınmıştır. İbn Abbâs (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.) harfleri, özellikle de mukatta harflerini Yüce Allah'ın bazı isimlerinin ilk seslerinden kodlandığını ve sembolleştirdiğini ifade etmişlerdir. Örneğin ı/elif-lâm-mîm harfleri,⁷¹ sırasıyla "Allah, Latîf ve Mecîd" isimlerinin ilk seslerinden sembolleştirilmiştir.⁷² Dahhâk, (ö. 211/826) mezkûr harflerin sırasıyla "Allah, Cibrîl ve Muhammed" isimlerinin ilk harflerine işâret ettiğini söylemiştir.⁷³ İbn

⁶¹ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kıable'l-İslâm*, 8/194.

⁶² İbn Haldûn, *Muqaddime*, 2/313, 314.

⁶³ en-Neml 27/22.

⁶⁴ en-Neml 27/24.

⁶⁵ en-Neml 27/30.

⁶⁶ Georges Jean, *Yazı İnsanlığın Belleği* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 41.

⁶⁷ Yıldız, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, 211-213.

⁶⁸ Özkaral, "Eskiçağda Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci", 378.

⁶⁹ Özkaral, "Eskiçağda Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci", 378.

⁷⁰ Ebu'l-Ferec İbn Nedim, *Fihrist*, nşr. İbrâhîm Ramadân (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 15.

⁷¹ el-Bakara 2/1.

⁷² Bedruddin Muhammed b. Abdullah Zerkeşî, *Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1429/2009), 1/222.

⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/6.

Abbâs'a isnad edilen başka bir rivâyete göre de bunlar "Ene'l-lâhü a'lemü" cümlesinin ilk harflerinden sembolleştirilmiştir.⁷⁴ Başka bir mukatta harfleri olan *كهيعص/kâf-hâ-yâ-ayn-sâd*⁷⁵ harflerini İbn Abbâs, sırasıyla Allah'ın "Kâfiye, Hâdiye, Hakîm, Alîm ve Sâdık" isimlerine işaret ettiğini belirtmiştir.⁷⁶ Muhammed b. Kurazî de (ö. 108/726) *حم/hâ-mîm, عسق/ayn-sîn-kâf*⁷⁷ harfleri konusunda Allah'ın "Rahmân, Alîm, Kuddûs ve Kâhir" isimlerine işaret ettiğini belirtmiştir.⁷⁸ Bu açıklamalara göre harfler, İbn Abbâs (r.a.) ve Hz. Ali'nin (r.a.) belirttiği gibi bazı varlık isimlerinin ilk harfleri değil de Yüce Allah'ın bazı isimlerinin ilk harflerinden sembolleştirilmiştir.

Modern ve çağdaş bilim insanlarının çoğuna göre harflerin kökeni, Arapların ataları olan Fenikelilere dayanır. Bu harfler de Sümer, Mısır ve Hitit resim yazılarında kullanılan pek çok resmin sadece yirmi iki (22) tanesinin basit şeklidir ve karşılıkları varlığının adının ilk sesleridir. Altı (6) harf ise Arapça'ya sonradan ilave edilmiş, Araplar dışındaki diğer milletler de kendi dillerindeki seslere göre yirmi iki (22) harfe ya birtakım ilaveler etmişler ya da bazı harfler üzerinde tasarrufta bulunarak değiştirmişlerdir. Mesela Batı toplulukları eski Sâmi dillerinde öküz anlamına gelen *elf/elif* kelimesinin ilk sesi E/e'yi, "A/a" olarak simgeleştirirken mabet, çadır ve ev anlamına gelen *beyt*'i ise, çift veya tek odalı evden kinaye "B/b" şekliyle sembolleştirmişlerdir.⁷⁹

Harflerin menşei, "elf/alf" ve "beyt" örneklerinde görüldüğü gibi doğadaki bir varlık ya da bir nesnenin adının ilk sesinden oluşturulmuştur. Daha sonra bu sese de *elif* veya *bâ* gibi bir isim verilerek ilgili harfe özel bir ad yapılmıştır. Bu nedenle *elf/alf*/öküz örneğinde görüldüğü gibi harflerin türediği varlıkla alakalı bir köken adı; bir de *elif* ve *bâ* da görüldüğü gibi harf adı vardır. Arapça'da yirmi sekiz (28) harf arasında sadece "ayn" ile "nûn" harflerinin hem köken hem de harf adının aynı olduğu görülmüştür. Harflerden bazıları da sîn ve kâf örneğinde olduğu gibi köken adı ile harf adı birbirine çok yakın olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde "elif" harfi de "ayn" ve "nûn"da olduğu gibi köken adına yakın bir isimle kullanılmaktadır. Elifin bir başka versiyonu hemze ise kökeninden uzaklaşarak farklı bir isim almıştır.

5. Harflerin Kökenine Dair Kur'ân'dan Örnekler

Günümüz dünyasında harflerinin yirmi iki (22) tanesi tüm toplumlar tarafından ortak olarak kullanılmakta; ebced hevvez huṭṭî kelemen se'feş qarâşet (أبجد هوز حطي كلمن سعفص قرشت) olarak kodlanmaktadır. Bu harflere ilaveten Arapça'da *şehaz* ve *daẓağ* (ضظغ ثخذ) seslerinden oluşan altı (6) harf daha kullanılmaktadır.

⁷⁴ Suyûtî, Celâluddîn, *Itkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1421/2011), 437.

⁷⁵ el-Kehf 19/1.

⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/301-304; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/6.

⁷⁷ eş-Şûrâ 42/1, 2.

⁷⁸ Suyûtî, *Itkân*, 438.

⁷⁹ Durmuş, "Harf", 16/158-163.

Böylece Arap dilinde harf sayısı toplam yirmi sekiz (28) olmaktadır. Arap harflerinin diğer milletlerle ortak olan yirmi iki harfinin kökenine bakıldığında bunların; *ra's/baş, hâ/başının üzerine elini koymuş adam, ayn/göz, fû/ağız, sîn/diş, yed/el ve keff/avuç* olmak üzere yedi tanesinin insan organlarından oluşturulduğu görülür. Arapça'da "râ", baş anlamına gelen "رأس/ra's"ün "r" sı; hâ, başının üzerine elini koymuş adam resminin "ه/hâ"si; "o" göz anlamına gelen "عين/ayn"ın "o" şekli; "fâ", ağız anlamına gelen "فو/fû"nün "f"si; "sîn", diş anlamına gelen "سین/sinn"ın "s"i; "yâ" el anlamına gelen "يد/yed"ın "y"sı ve "kâ" de avuç içi anlamına gelen "كف/keff"ın "k"sidir. Sekizincisi "bâ", mabet, ev ve çadır manâsına gelen "بيت/beyt"ın "b"si; dokuzuncusu "dâl" evin kapsı anlamına gelen "دال/dâl"ın "d"sidir. Harflerin üç tanesi; öküz anlamına gelen "ألف/elf"den "elif" ile deve anlamına gelen "جمل/cemel"den "cîm" ve onların ağılı olan "حائط/hâit"tan da "hâ" sembolleşmiştir. Buna bir de "كاف/kâf veya فرد/kırd/maymun ilave edilirse toplam dört harfin hayvanlarla ilgili olduğu görülür. Su dünyasından ise üç harf alınmış olup bunlar su anlamına gelen "ماء/mâ"nın "m"si; balık anlamına gelen "نون/nûn"un "n"si ile olta/avlanma anlamına gelen "صيد/sâyd"ın "sâ"sıdır.

5.1. Kur'ân'da Harflerinin Köken Adıyla Harf Adının Aynı Olması

Harfler, doğadaki bazı varlık isimlerinin ilk sesinden sembolleştirilerek ikinci defa bir isim olmuştur ancak ikinci isim; sadece bir harfin veya bir sesin ismidir. Alfabelerdeki "bâ" harfi, Arapça ev anlamına gelen "beyt" sözcüğünün ilk sesi "ب/b"den sembolleştirilerek "bâ" adı verilmiştir. Diğer tabirle bir harf, Arapça'da bir kelimenin ilk sesinden esinlenerek oluşturulmuş; sonra da "bâ"da olduğu gibi bu harfe özel bir ad verilmiş; bu da sadece harfin adı olarak kullanılmıştır. Ancak Arap harfleri içerisinde "ayn" ile "nûn"un ise hem türediği köken ismi hem de harf ismi aynı şekilde kullanılmaktadır. Örneğin göz ve pınar anlamına gelen "ayn" sözcüğü Kur'ân'da hem bir kelime hem de hurûf-ı mukatta olarak iki farklı şekilde kullanılmış; ancak her ikisi de aynı şekilde telaffuz edilmiştir. Aynı durum "nûn" harfi için de geçerlidir. Arapça'da "nûn", hem bir harf hem hurûf-ı mukatta hem de balık anlamına gelen bir sözcüktür.⁸⁰

Ayn/عين: Ayn, sözlükte başlıca "göz, pınar, çeşme, casus ve gözetmen, delik, ağ, bir şeyin en güzel tarafı" manâlarına gelir.⁸¹ "Ayn", kelimesi Kur'ân'da toplam atmış beş (65) defa kullanılmaktadır.⁸² "Ayn" kelimesinin pek çok anlamı olsa da Kur'ân'da "ayn" sözcüğü daha çok göz ve pınar anlamlarına gelir.⁸³ Ayn sözcüğü

⁸⁰ Bk. el-Enbiyâ 21/87 ve el-Kalem 68/1.

⁸¹ Feyrûzabâdî, *el-Kâmûsu'l-muhtâ*, 1572.

⁸² Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 607, 608.

⁸³ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 607, 608.

Kur'ân'da kısas âyetinde göz anlamında kullanılmıştır. Bu âyetin benzeri Tevrât'ta da geçmektedir. İlgili âyet hem önceki dinlerin hükümlerinden haber vermekte hem de aynı hükmün müslümanlar için de cari olduğunu bildirmektedir.⁸⁴ "Ayn" kelimesi, göz anlamının yanı sıra sık bir şekilde Kur'ân'da pınar anlamında da kullanılmıştır.⁸⁵

Nûn/نون: Arapça'da nûn, bir harf adı, hût/balık ismi ve hurûf-ı mukatta olarak kullanılmaktadır. Yani harf, hurûf-ı mukatta dışında hem balık anlamına gelmekte hem de "n" sesi veren bir harfin özel adı olmaktadır. Sözlüklerde "nûn"a, "balık, büyük balık, ay ve çene çukuru" anlamları da verilmektedir.⁸⁶ "Nûn" Kur'ân'da balık anlamında; "zü" ön ekiyle "Zü'n-nûn" terkibi olarak Yûnus peygamberin (a.s.) bir lakabı olarak kullanılmıştır.⁸⁷ Hz. Yûnus, tebliğle sorumlu olduğu kavmine kızmış ve bir sebeple kavmini terk etmiştir. Yaşadığı şehir bir sahil bölgesinde olacak ki kavminden uzaklaşma işini bir gemi yolculuğu ile yapmıştır. Belli bir süre sonra gemi aşırı yükten dolayı batma tehlikesi geçirince çoğunluğun selameti için bazı yolcuların eşyaları ile birlikte gemiden atılması kararını verilmiştir. Çekilen kuralar hep Hz. Yûnus'a çıkmış neticede o suya atılmıştır. Suya atılınca hata yaptığını anlayan Yûnus peygamber (a.s.) tövbe etmiş ve bir balık tarafından yutulurak bir sahile bırakılmıştır.⁸⁸ Bu nedenle "Zü'n-nûn" olarak adlandırılmıştır. Nûn/Kalem sûresinde Hz. Yûnus için "Zü'n-nûn" lakabıyla aynı anlama gelen "Sâhibü'l-hût" terkibi de kullanılmıştır.⁸⁹ Kalem sûresinin "balık" anlamına gelen "nûn" hurûf-ı mukattasıyla başlaması ve sûre içerisinde ayrıca "hût" kelimesinin geçmesi oldukça manidardır.⁹⁰ Birûnî, (ö. 453/1061) "zü" lakaplarını sadece Yemenlilerin kullandığını belirtir.⁹¹ Dolayısıyla nûn'la beraber bir terkip oluşturan "Zü'n-nûn" kelimelerinin Yemen menşeli olduğu söylenebilir. "Sâhibü'l-hût" terkibi ise Zü'n-nûn'la eş anlamlı olarak Hicaz ve Kuzey Arapların kullandığı bir ifadedir.

5.2. Kur'ân'da Harflerinin Köken Adıyla Harf Adının Farklı Olması

Kur'ân'da "ayn" ile "nûn" sözcükleri hem bir varlık adı hem de Arap alfabesindeki bir harfin adıdır. Üstelik bu harfler orijinal şekliyle Kur'ân'da hurûf-ı mukatta olarak da kullanılmaktadır. Böylece bir varlığın adıyla bir harfin adı aynı şekilde telâffuz edilmektedir. Ancak beyt/ev; hâit/duvar, çit; re's/baş; sinn/diş; sâd/olta, avlanmak; mâ'/su; kâffe/avuç içi, kâf/maymun ve yed/el gibi sözcüklerin harf isimleri değişmiştir. Örneğin beyt, *bâ*; hâit, *hâ*; re's, *râ*; sinn, *sîn*; sayd, *sâd*, *mâ*, *mîm*; kâffe, *kâf*; qırde, *kâf* ve yed de "*yâ*" olmuştur. Bu sebeple bu bölümde Kur'ân'da köken adıyla harf adı değişen sesler ele alınmıştır.

⁸⁴ el-Mâide 5/45; bk. Levililer, 24/17-21; Sayılar 35/16-21.

⁸⁵ el-Bakara 2/60; el-A'râf 7/160; el-Hicr 15/45; el-Kehf, 18/86; el-Mü'minûn 23/50; es-Saffât 37/48; el-Kamer 54/12; er-Rahmân 55/50; el-İnsân 76/6/18; el-Mütaffifîn 83/28.

⁸⁶ Feyrûzabâdî, *el-Kâmûsu'l-muht*, 1596.

⁸⁷ el-Enbiyâ 21/87.

⁸⁸ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 3/697.

⁸⁹ el-Kalem 68/48.

⁹⁰ el-Kalem 68/1.

⁹¹ Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî Birûnî, *el-Asâru'l-bâkiye*, nşr. C. E. Sachau (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923), 41.

Beit/بيت: Beit, Arapça'da "ev, yuva, çadır, mabet, kılıf" manâlarına gelmektedir.⁹² Beit kelimesi Kur'ân'da toplam atmış dokuz defa kullanılmaktadır. Bu kullanımlar içerisinde beit, evin yanı sıra mabet veya Kâbe anlamında da kullanılmaktadır.⁹³ Ev anlamıyla beit, insanların geceledikleri yer anlamına gelir. Beit, zamanla anlam genişlemesine uğrayarak her türlü ikamet yeri anlamında kullanılmıştır. Çoğulu, *büyük* veya *ebyat* şeklindedir.⁹⁴ Sonraları *büyük* sadece evin çoğulu olarak kullanılırken *ebyat* ise ikişer satırlık şiirler için kullanılmaya başlanmıştır.⁹⁵ Arapça'da beit, başta çadır olmak üzere çamurdan, kilden, taştan ve diğer malzemelerden yapılan barınakların genel adı olmuştur. Diğer yandan beit, bir kimsenin, bir canlının doğal yaşam alanı için de kullanılır. Kâbe'ye de beit denilmiştir ki orası sürekli olarak Yüce Allah'ın rahmetinin tecelli ettiği bir yerdir. Beit kelimesi barınmak anlamından mülhem, örümcek ağı,⁹⁶ arı kovanı,⁹⁷ ve seyyar çadırlar için de kullanılır.⁹⁸ Beytin *tef'il* babından kullanımı olan tebyât, "geceleyin plan kurmak" anlamlarına gelir.⁹⁹ Oruca niyet de sahurda gece yapıldığı için hadîslerde tebyât, niyet etmek anlamında da kullanılmıştır.¹⁰⁰

Hâit/حائط: Arapça'da *hâit*, "çit, duvar, set, gözetlemek ve korumak" anlamlarına gelir.¹⁰¹ Kur'ân'da hâit ve müştakları yirmi dokuz yerde lügat anlamıyla bağlantılı olarak kullanılır.¹⁰² *Hâit*, aynı zamanda kuşatmak anlamına gelir ve "cidâr" kelimesiyle eş anlamlı olarak da kullanılır.¹⁰³ *Hâit*, *if'âl* babında "kuşatmak" anlamına gelir.¹⁰⁴ Bu anlam bir yönüyle *sûr* kavramını hatırlatmaktadır. Kur'ân'da *sûr* veya *tesevvera* sözcüğü de kuşatmak anlamında kullanılır.¹⁰⁵

Sinn/سن: *Sinn* lügatte; "bilmek, bir şey yapmak, şekil oluşturmak, yasa çıkarmak, dış, uç, sivri uç, örf, adet, gelenek ve töre" anlamlarına gelir.¹⁰⁶ *Sinn* kelimesi Kur'ân'da sözlük manâsında ve sadece iki yerde geçer.¹⁰⁷ Bunların her ikisi de kısas âyetinde geçmekte olup aynı âyetin benzerinin daha önceki kutsal kitaplarda da geçtiği belirtilir.¹⁰⁸

Sayd/صيد: *Sâd* harfi mukatta olarak Kur'ân'da bir defa geçmekle beraber menşei olan sayd/avlanmak altı defa kullanılır. Bu kullanımlar içerisinde avlan-

⁹² Feyrûzabâdî, *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ*, 190.

⁹³ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 172, 173.

⁹⁴ İsfehânî, *Müfredât*, 64.

⁹⁵ Feyrûzabâdî, *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ*, 190.

⁹⁶ el-Ankebût 29/41.

⁹⁷ en-Naḥl 16/68.

⁹⁸ en-Naḥl 16/70.

⁹⁹ en-Nisâ 4/81, 108.

¹⁰⁰ Nesâî, "Şıyâm" 68; Dârimî, "Şavm" 10.

¹⁰¹ İsfehânî, *Müfredât*, 136.

¹⁰² Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 271.

¹⁰³ el-Kehf 19/77; el-Kehf 19/82; el-Ḥaşr 59/14.

¹⁰⁴ el-Kehf 19/29.

¹⁰⁵ Sâd 38/14.

¹⁰⁶ İsfehânî, *Müfredât*, 244, 245.

¹⁰⁷ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 451.

¹⁰⁸ el-Mâide 5/45. bk. Levililer, 24/17-21; Sayılar 35/16-21.

mak, balık tutmak ve olta anlamları öne çıkmaktadır.¹⁰⁹

Ra's/رأس: Ra's lügatte; "baş, baş taraf, başkan, lider, şef, üst kısım, başlangıç, ana, esas ve temel" manâlarına gelir.¹¹⁰ Ra's Kur'ân'da on sekiz yerde geçmekte olup tekil ve çoğul formları da sıkça kullanılır.¹¹¹

Keff/كف: Keff lügatte; "avuç, avuç içi, aya, kefe, apaz, avuç dolusu, pençe ve tokat" anlamlarına gelir. Keff sözcüğü "an" harf-i ceri ile ise, "terk etmek, bırakmak, salmak, vaz geçmek manâlarına gelir. Müennes, keffe ise, hepiniz veya herkes anlamında kullanılır. Kur'ân'da on beş yerde kullanılan keffe ve müştaklarının beşi *toptan* ya da *hepiniz* anlamında; dördü mâzî; üçü müzârî; biri emir; ikisi ise tesniye olarak kullanılmıştır.¹¹²

Mâ'/ماء: Mâ' lügatte; m-v-h kökünden "katmak, karıştırmak su, sulu ve sıvı maddeler" manâlarına gelmektedir.¹¹³ Kur'ân'da da atmış üç defa geçen mâ', yağmur, kar, dolu gibi suyun değişik halleri için de kullanılır. Diğer yandan mâ' sıvı cisimlerin genel adı olarak da kullanılır.¹¹⁴

Kırd/كرد: Kırd, lügatte; "maymun, kene ve haşerat" manâlarına gelir. Telaffuz olarak Türkçe'deki kurt ve haşerat kelimelerini akla getirmektedir. Kur'ân'da kırda, sadece maymun anlamında üç yerde kullanılır.¹¹⁵ İlki Bakara sûresinde "İçinizden cumartesi günü haddi aşanları elbette bilirsiniz. Biz böyle yapanlara 'Aşâğılık maymun olun!' dedik"¹¹⁶ âyetinde geçmektedir.¹¹⁷

Yed/يد: Yed, lügatte; "el, kudret, güç, kuvvet ve egemenlik" manâlarına gelir. Kur'ân'da yaklaşık olarak yüz yirmi defa kullanılan yed kelimesinin yirmisi müfred; otuz dördü tesniye; atmış altısı çoğuldur.¹¹⁸ Arapça'da "yed" hakiki anlamda bir organın adı olarak kullanılır. Müfredi "yedyün"dür; "eydün veya yedeyye" kalıplarında çoğul yapılır. Kelimenin aslı, "yedy" olduğu için müsennası "yedeyân" şeklinde gelir. Kelime Kur'ân'da "el" anlamından sonra başlıca "nimet, güç, kuvvet,¹¹⁹ rahmet, sahip olmak,¹²⁰ yardımcı olmak¹²¹ ve etki etmek¹²² manâlarında kullanılır. Tabiatla önemli bir fonksiyona sahip olan rüzgâr için de yed kullanılmıştır.¹²³ A'râf sûresinde yed; el, güç ve kuvvet anlamında kullanılırken;¹²⁴ Fetih sûresinde, "Sana biat edenler, gerçekte Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli, hep-

¹⁰⁹ Durmuş, "Harf", 16/160.

¹¹⁰ Feyrûzabâdî, *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ*, 705.

¹¹¹ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 344.

¹¹² Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 716, 717.

¹¹³ İsfehânî, *Müfredât*, 478.

¹¹⁴ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 779, 780.

¹¹⁵ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 651.

¹¹⁶ Bakara 2/65.

¹¹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/119.

¹¹⁸ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, 759, 760.

¹¹⁹ Sâd 38/45.

¹²⁰ el-Bakara 2/237.

¹²¹ el-Mâide 5/110.

¹²² el-Mâide 5/11.

¹²³ İsfehânî, *Müfredât*, 550.

¹²⁴ el-A'râf 7/195.

sinin ellerinin üstündedir”¹²⁵ ifadesiyle Yüce Allah’ın gücü ve kudreti manâsında kullanılmıştır.

5.3. Kur’ân’da Harflerin Adının Köken Adına Yakın Olarak Kullanılması

Elif/ألف: Elif harfi bir varlık adı olarak Kur’ân’da bizzat geçmemektedir. Ancak elifin kök harfleri e-l-f ve müştakları Kur’ân’da sıkça kullanılır. Lügatte elif; “tanıdık olmak, yakın, samimi olmak, ehlileştirmek, evcilleştirmek, oluşturmak, alıştırmak, birleştirmek ve yazmak” manâlarına gelir.¹²⁶ Evcilleştirmeden mülhem kadim Araplar, öküzü veya sığır cinsine elf demişlerdir. E-l-f ve müştakları Kur’ân’da’da sekiz yerde “ısınmak ve alışmak” anlamlarında kullanılır. Aynı kökten türeyen elfün/1000/bin sayısı da çoğullarıyla beraber toplam yirmi iki defa geçer.

127

Cemel/جمل: Arapça’da cemel erkek deve demektir. Erkek deveden kinaye deve için cins ismi olarak da kullanılmaktadır.¹²⁸ Cemel’den türeyen harf “cîm veya cimel” olarak telaffuz edilir. Cemel lügatte, “hoş olmak, faydalı olmak, yakışıklı olmak, güzel olmak ve özetlemek” manâlarına gelir.¹²⁹ Harfin diğer bir telaffuzu olan cimâl ise cemel’in çoğuludur. Araplar hem binek hem de besi hayvanı olarak kullandıkları, diğer evcil hayvanlara göre de daha çok tercih ettikleri deveyi Arapça güzel anlamına gelen c-m-l kökünden bir kelimeyle kullanmışlardır.

Fû, fem/فو/فم; Fû, fem; lügatte “ağız, giriş, başlangıç, delik, geçiş ve menfez” anlamlarına gelir.¹³⁰ Kur’ân’da “fû” kelimesi iki yerde müfred;¹³¹ on iki yerde de cemi olarak toplam on dört defa geçmektedir.¹³² “Fû” kelimesinin Kur’ân’daki kullanımlarının hepsinin bir organ olan ağız anlamında kullanıldığı görülmektedir.

5.4. Kur’ân’da Kökenine Dair Kullanımı Olmayan Harfler

Arapça’da yirmi iki (22) harf, diğer dünya alfabelerindeki harflerle ortak olarak kullanılır. Bunlar arasında د/dâl, ه/he, و/vâv, ل/lâm, ش/şîn, ت/tâ, ط/tâ, ز/zây harflerinin köken ismiyle ilgili Kur’ân’da bir örnek geçmemektedir. Bunlara sadece Araplara has olan ث/sâ, ح/hâ, ذ/zâl, ض/dâd, ظ/zâ, غ/ğayn, harfleri de eklenince toplam on dört (14) harfin köken ismine dair Kur’ân’da bir kullanım bulunmamaktadır. Ancak bu harfler içerisinde ه/Hâ, ل/lâm ve ط/tâ harfleri Kur’ân’da hurûf-ı mukatta olarak kullanılmıştır.

Arap alfabesinde revâdif/ek denilen ث/sâ, ح/hâ, ذ/zel, ض/dâd, ظ/zâ, غ/ğayn harfleri Kur’ân’da ne bir köken ismi ne de hurûf-ı mukatta olarak kullanılmıştır.

¹²⁵ Fetih 48/10.

¹²⁶ Feyrûzabâdî, *el-Kâmûşu’l-muḥîṭ*, 1024.

¹²⁷ Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-Müfehres*, 45.

¹²⁸ el-A’râf 7/40.

¹²⁹ Feyrûzabâdî, *el-Kâmûşu’l-muḥîṭ*, 1265.

¹³⁰ Feyrûzabâdî, *el-Kâmûşu’l-muḥîṭ*, 1479.

¹³¹ el-Bakara 2/61; er-Ra’d 13/14.

¹³² Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-Müfehres*, 638.

Arap harflerinin diğer milletlerin harfleriyle ortak olan yirmi iki (22) harf içerisinde on dördünü (14) oluşturan *ayn, nûn, bâ, hâ, râ, sîn, sâd, mîm, kâf; kâf, "yâ", cîm; fe ve elif* harfleri Kur'ân'da köken adıyla beraber kullanılmıştır. Bunlar arasında da *ayn, nûn, hâ, râ, sîn, sâd, mîm, kâf, kâf, yâ* ve *elif* harfleri hem köken hem de hurûf-ı mukatta olarak kullanılmıştır. Yani *ayn, nûn, hâ, râ, sîn, sâd, mîm, kâf, kâf, yâ* ve *elif* harfleri hem tabiattaki bir varlığın adı hem Arapça'da bir harf adı hem de Kur'ân'da bir hurûf-ı mukatta olarak geçmektedir. *He, lâm* ve *tâ* harfleri ise Kur'ân'da köken adıyla değil de sadece hurûf-ı mukatta olarak kullanılmıştır. Bunlarla hurûf-ı mukattanın sayısı on dört (14) olmuştur.

Kur'ân'da köken adının kullanıldığı *ayn, nûn, bâ, hâs, râ, sîn, sâd, mîm, kâf; kâf, "yâ", cîm; fe ve elif* harfleri içerisinde sadece *bâ, cîm* ve *fâ* hurûf-ı mukatta olarak kullanılmamıştır. Bu üç harfin yerine hariçten *hâ, lâm* ve *tâ* harfleri hurûf-ı mukatta olarak gelmiştir. Kur'ân'da sadece *dâl, te, vâv, peltek se* ve *sîn* ne hurûf-ı mukatta olarak ne de kelimenin kökenine dair bir isimle kullanılmıştır. Arapça'da *dâl, te, vâv, peltek sâ* ve *sîn* harfleri ise sadece harf adı olarak kalmıştır.

Sonuç

Alfabenin icadı ve harflerin kökeni konusunda İslâmî ilimler ile modern bilimler ihtilaf halindedir. İslâm âlimlerinin bazıları yazının mahiyetine girmeksizin ilk defa Hz. Âdem; bazıları da Hz. İdrîs tarafından kullanılmaya başladığını kabul ederler. Yazının Hz. Âdem ve Hz. İdrîs gibi ilk defa bir peygamber vasıtasıyla kullanılmaya başladığını kabul eden âlimler, Yüce Allah'ın bu konudaki inayeti ve ihsanına vurgu yapıp yazının tevkîfî olduğu üzerinde dururlar. Bazı İslâm âlimleri ise yazının tarihsel süreç içerisinde insan gayretinin bir sonucu olarak icat edildiğini söylerler. Ancak İslâm âlimlerinin geneli yazıyla günümüzde kullanılan fonetik/sembolik alfabeyle kastederler. Alfabe sembolik harflerden oluşmaktadır. Harf denildiğinde akla ilk olarak konuşma dilindeki belli ses ve semboller gelmektedir. Yazı ile ilgili çalışmalara bakıldığında harflerin farklı boyutlarının olduğu görülmektedir. Harfler konuşma dilindeki belli seslere karşılık gelse de bu sesler bazı sözcüklerin ilk sesinden sembolleşmiştir. Deve anlamına gelen "cemel" sözcüğünün ilk sesinden "c" veya "cîm" oluşturulmuştur. Burada "cemel" "c" sesinin köken adını oluştururken; "cîm" ise fonem adını oluşturmaktadır. Konuşma dilindeki "c" de sadece bir ses ya da yazı dilinde bir sesin sembolü olarak kullanılmaktadır.

Yazı konusundaki ilk bilgiler, Kur'ân'da Hz. İbrâhîm kıssalarında geçmektedir. Kur'ân'da Hz. İbrâhîm'e indirilen vahiylerin yazıya geçirildiği bildirilmiş ve bunlar suhuf olarak adlandırılmıştır. Hz. İbrâhîm'den sonra yazı konusunda o kadar gelişme sağlanmıştır ki Hz. Mûsâ'ya verilen vahiylerin yazılması levhâ/tablet, suhuf ve kitap gibi çok çeşitli terimlerle ifade edilmiştir. Bir de Kur'ân'da genel olarak ilk sahifeler ile önceki kitaplardan bahsedilir ki bu ibareler akla Hz. İbrâhîm ve Hz. Mûsâ'dan önce de yazının olduğunu akla getirmektedir. Zira yazı Hz. İbrâhîm'den önce icat edilmeseydi O'nun döneminde kullanılması imkânsız olurdu. Bu karineden yola çıkarak Hz. İbrâhîm'den önce yazının icat edildiği söylenebilir. Bazı rivayetlerde ise bu öncelik Hz. Âdem veya Hz. İdrîs'e kadar geri gitmektedir. Suhuf kelimesinin kökeni Yemen'dir. Bir sanatı kim icat etmişse onların isimlendirmesi kuralından yola çıkarak yazının Yemen menşeli olduğu söylenebilir. Bu

sebeple İbn İshâk, İbn Haldûn ve Cevad Ali antropolojik, tarihsel, kültürel ve sosyolojik delillere dayanarak yazının Yemen menşeli olduğunu kabul ederler.

İslâmî ilimler ile modern bilimlerin yazı konusundaki ihtilaflarının başında bilimsel paradigma farklılığı yatmaktadır. Bilimsel paradigma da doğal olarak farklı ilmî sonuçlara yol açmaktadır. Modern bilim adamları insanın oluşumu konusunda evrimci bir bakış açısına sahiptir. Bu sebeple onlar, yazının icadının da evrimsel olduğunu, yazının alfabeden önce icat edildiğini; birtakım resim ve şekillerden geliştiğini kabul ederler. Bu kabul, İslâm âlimleri ile modern bilim insanlarını büyük ölçüde birbirinden ayırmaktadır. Modern bilimler, dinî verileri kabul etmeyip akıl ve ampirik/görgül verilere göre hareket ederek yazının tamamen insan emeği ürünü olduğunu iddia eder.

Çalışmada modern bilimlerin verileri üzerinde durulmuş; yazının mağara resimlerinden geliştirebileceği görüşü dikkate alınmıştır. Bu nedenle dünya üzerindeki mağara resimleri incelenmiştir. Resimlerde özellikle alfabeğe kaynaklık ettiği söylenen öküz, ev, deve, kapı, silah, diş, olta, göz, ağız, maymun, avuç içi, el, balık ve su gibi varlıkların şekilleri aranmıştır. Ancak bunlar arasında sıklıkla öküz, (ya da sığır cinsi) deve, avlanma ve el resimlerine rastlanmıştır. Harflerin sayısının en az yirmi iki olarak düşünüldüğü bilimsel bir zeminde her bir harfe karşılık bir mağara resmi bulunamamıştır.

Makalede alfabenin (phonographic/ses yazısı) kökeninin hiyeroglif veya idyografik denilen yazı da olabileceği düşünülmüş; örnekleri Mısır, Maya ve Aztek kitabelerinde görülen bu yazı çeşidinde binlerce şekle rastlanmıştır. Böylece binlerce şekil arasından Fenike ya da Müsned alfabetesine kaynaklık eden varlık şekillerini aramak pek uygun görülmemiştir. Zira Arapların kullandığı alfabede, her harf bir hece ya da uzatma harflerinin olduğu durumlarda iki harf bir heceyi oluşturmaktadır. Bu nedenle Arap alfabetesinin ayrı bir tür olduğu düşünülmektedir. Eğer hiyeroglifler yazı ise bunlarda kavramsal/soyut anlam hecede değil de bizzat şeklin kendisindedir. Sümerlerin ilk dönem tabletlerinde bazı resimler olsa da bunların yazı olup olmadığı netlik kazanmamıştır. Zira Mısır hiyerogliflerinin de yazı olup olmadığı kesin değildir. Kadim yazılar arasında Arap alfabetesine en yakın olanı Sümerlerin çivi yazısıdır. Zira Sümerlerin çivi yazılarındaki işaretler Arapça'da olduğu gibi sadece bir heceye karşılık gelmekte ve yan yana yazılarak kelimeleri oluşturmaktadır.

Çalışmada nakil merkezli yöntem de ihmal edilmemiş; harflerin kökeniyle alakalı bir bilgiye ulaşılır diye Hz. Ali ve İbn Abbâs'ın (r.a) hurûf-ı mukatta konusundaki görüşleri üzerinde durulmuş; alfabeğe kaynaklık eden harflerin Yüce Allah'ın bazı isimlerinin ilk harflerinden sembolleştirilebileceği meselesi de irdelenmiştir. Ancak bu konudaki bilgilerin yetersizliği ve müfessirlerin bir harfin Allah'ın hangi isminden kodlandığı konusundaki görüş farklılıkları da çalışmaya istenilen katkıyı sunamamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada özellikle Fenike ve Müsned alfabelerine yönelinmiş; ancak daha önceki çalışmalarda üzerinde pek durulmayan Müsned alfabetesi konusundaki değerlendirmelere özellikle vurgu yapılmış; en önemlisi de harflerin Kur'ânî kökenlerine inilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ*. Beyrût: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1351/1932.
- Askalânî, E. *Ancient Civilizations And Ruins of Turkey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.
- Âlûsî, Mahmûd. *Rûhu'l-meânî*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1995.
- Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-bârî*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1409/1989.
- Aydın, Mustafa. "Arap Yazı Sistemi". *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi* 10/4 (Ekim 2018), 1-8.
- Aydın, Süavi ve Erdal, Yılmaz S. *Antropoloji*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Birûnî, Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî. *el-Asâru'l-bâkiye*. Nşr. C. E. Sachau. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923.
- Buĥârî, Muhammed b. İsmail. *Şaĥîh*. B.y.: Dâru Tavkı'n-Necât, 1422/2001.
- Ceĥşiyârî, Muhammed. *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1980.
- Childe, Gordon. *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1986.
- Çetin, Nihat M. "Arap", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 3/273. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Dağdeviren, Alican. "Kur'ân Kırâatinin Ana Dinamiği: Harfler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (Haziran 2008), 47-81.
- Deylemî, Şehredar b. Şuriyye. *el-Firdevsü'l-aĥbâr*. Thk. Besyûnî Zaĝlûl, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1406/1986.
- Durmuş, İsmail. "Harf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/158. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Farabî, Muhammaed b. Tarhan. *Kitâbü'l-ĥurûf*. Beyrût: Dâru'l-Meşriĥ, 1411/1990.
- Feyrûzabâdî, Mecdüddin. *el-Kâmûşu'l-muĥîĥ*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1987.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *Muĥaddime*. nşr. Abdüsselam eş-Şeddâdî. B.y.: Dâru'l-Beydâ Beytû'l-Fünûn ve'l-Ulûm ve'l-'Adab, 1426/2005.
- İbn Hişam. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1413/1992.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrût: Dâru'l-Maârif, 1402/1981.
- İbn Kuteybe. *el-Maârif*. Thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1402/1981.
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec. *Fihrist*. Nşr. İbrâhîm Ramadân. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1994.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî't-târîĥ*. Beyrût: Dâru Şadr, 1485/1965.
- Jean, Georges. *Yazı İnsanlığın Belleği*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs. *Şubĥu'l-A'sâ fî sınaati'l-inşâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1407/1987.
- Kastalânî, Ebu'l-Abbas. *İrşâdü's-sârî*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1410/1990
- Köksal, M. Asım. *Peygamberler Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Kramer, Samuel Noah. *Tarih Sümerde Başlar*. Çev. Hamide Kayukan. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1999.
- Maşalı, Mehmet Emin. "İbn Haldûn'un Gözüyle Muşĥaf İmlâsi". *Usûl: İslâm Araştırmaları* 22/2 (Aralık 2014).
- Mâverdî, Ali b. Muhamed. *Tefsîru Mâverdî*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Memiş, Ekrem. *Eski Çağda Türkler*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslâm'da Düşünce ve Hayat*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Nişancızade, Muhammed b. Ahmed. *Mir'ât-ı Kâinât*. Nşr. A. Faruk Meyan. İstanbul: Berekât Yayınları, 1987.
- Pedersen, Johannes. *The Arabic Book*. Çev. Geoffrey Ferench. New Jersey: Prenceton University Press, 1984.
- Raĝib el-İsfehânî. *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîĥu'l-gayb*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1411/1990.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir. *Muĥtaşaru's-şîĥaĥ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabîyye, ts.
- Sa'lebî, İbrâhîm en-Nisabûrî. *el-Kaşâşu'l-enbiyâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1405/1985.

- Sayılı, Aydın. *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik Astronomi ve Tıp*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982.
- Suyûtî, Celâluddin. *Itkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1421/2011.
- Süyûtî, Celeleddin. *ed-Dürrü'l-mensûr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- Taberî, İbn Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1987.
- Tuzcu, Kemal. "Arap Yazısının Ortaya Çıkışı I". *Nuşha* 1/2 (Haziran, 2001), 158-165.
- Tuzcu, Kemal. "İslâmiyetten Önce Arap Yazısı", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkezi* (Mayıs 2009), 207-227.
- Üstündağ, Handan-Sivas, Hakan-Yılmazel, Ali Fıat-Uğurlu Özer, Elif-Tek, Ahmet Tolga. *Uygurluk Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Ya'kûbî, İshak b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrût: Dâru Şadr, ts.
- Yazçıçek, Ramazan. "Bilgi Değeri Açısından Cefr ve Ebced- Harfler ve Rakamlar Metafiziği" *Milel ve Nihal* 17/1 (Haziran, 2004), 75-114.
- Yesûî, Luvis Rızkullah. *el-Müncîd fî'l-lüğa ve'l-a'lâm*. Beyrût: Dâru'l-Meşriq, 1992.
- Yıldız, Nuray. *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407/1987.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdullah. *Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1429/2009.